

Анотації

Футулуйчук Д. Д. Военные действия армии УНР на завершающем этапе Национально-освободительной революции 1917–1921 гг.

Рассматривается вопрос военных действий украинских военных частей в условиях полной оккупации Украины войсками Красной армии, армий генерала Деникина, а также польскими вооруженными силами.

Futuluychuk D. D. Military operations of the Ukrainian National Republic Army at the final stage of National Liberation Revolution in 1917–1921.

The questions of military operations of the Ukrainian army units in terms of total occupation of Ukraine by the troops of the Red Army, troops of general Denikin and Polish armed forces are considered.

О. А. Шановська

СОЦІАЛЬНЕ ОБЛИЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЧАСІВ «РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ»

Період кризи радянської політичної системи 1965–1985 років увійшов в історію як часи «розвинутого соціалізму» від пануючої ідеологізованої концепції, нав'язаної партійно-державним керівництвом, і як епоха суспільного й економічного застою. Ці часи позначилися, з одного боку, екстенсивним розвитком економіки, зниженням якості продукції й уповільненням темпів виробництва, що призвело врешті-решт до застою в економіці, її неефективності та неконкурентоздатності, погіршення життєвих умов населення, а з іншого — активним декларуванням і пропагуванням успіхів і досягнень, які нібито швидко зростали, що відповідало офіційному висновку про побудову у СРСР «розвиненого соціалістичного суспільства» як вищого для того часу досягнення суспільного прогресу.

Як творець і носій моралі, історії, культури, як сама ідеологізована верства суспільства, інтелігенція відчула протиріччя «зрілого соціалізму» найбільш гостро. Втім, як відомо, умови існування визначають норми поведінки. Особливості умов життя, побуту та праці інтелігенції у часи «застою», підсумки її розвитку в цей період, основні відзначальні риси інтелігенції

не такого вже далекого минулого викликають значний інтерес передусім тому, що представники тої інтелігенції значною мірою визначають сучасний розвиток України. Ці питання висвітлювалися у радянській історіографії в працях В. І. Астахової та Ю. О. Курносова, які мають інформативну цінність. Але їхні праці написані з офіційних позицій «класового підходу» і є апологією політики партії по відношенню до інтелігенції.

Широко представлена в історіографії тема руху опору 1960–80-х років. Серед чисельних книг у плані вивчення обраної теми виділимо монографію відомого інтелігентознавця Г. В. Касьянова [1]. Багатий фактологічний матеріал, підкріплений авторськими поясненнями, дає уявлення про напружені відносини між інтелігенцією та владою, умови появи нонконформістської інтелігенції, її світоглядні цінності. Автор доводить про закономірність протистояння інтелігенції та влади, зв'язок дисидентів із духовною традицією української інтелігенції і загальнолюдськими цінностями.

Особливості існування радянської інтелігенції у політичній та культурній ситуації 1960–80-х років дозволяють виявити статистичні та соціологічні дослідження. Залучивши до наукового обігу вказані дослідження, а також джерельні відомості, спробуємо уявити собі соціальний портрет української інтелігенції часів «застою».

Суспільно-політична атмосфера, в якій зростала і розвивалась інтелігенція, м'яко кажучи, не сприяла ні авторитету інтелігенції, ні свободі творчості. Панування монопольної ідеології правлячої більше півстоліття Комуністичної партії призвело до появи ідеократичного суспільства, де вже не стільки людина створювала ідеологію, скільки ідеологія формувала людину. Однією з найпоширеніших була ідеологема про вищість (моральну та за політичною свідомістю) робітничого класу як нібито гегемона і його безумовні переваги над усіма, у тому числі й над селянством, а особливо над освіченим прошарком суспільства — інтелігенцією. За умов історичного розвитку радянської держави, ідеологічного диктату та керівництва КПРС у всіх галузях, політизації усяких, у тому числі культурних і, відповідно, освітніх процесів інтелігенція неминуче виконувала роль провідника політики провідної верстви на масу. Ідеологічна уніфікація, догматизм обмежували духовний розвиток

людини, призводили до звуження світогляду, зниження інтелектуальної культури, дегуманізації суспільного життя.

Принцип політизації й ідеологічної відповідності культури активно пропагували владні структури радянського суспільства, для яких головними критеріями оцінки суспільної ролі духовної культури являли, перш за все, ідеологічна значущість та ідейна спрямованість. Виходячи з настанов КПРС, представники інтелігенції, особливо гуманітарної, художньої та наукової, повинні були пристосуватися до ідеології правлячої влади. Однак значна частина інтелігенції була незадоволена наказами та заборонами партійно-державної бюрократії, незважаючи на те, що всяка спроба творчої особистості обґрунтувати самостійне рішення, вийти за рамки партійно-політичних канонів, тим більше повстати проти ідеологічного шаблону, каралася суворим покаранням. Знову ж таки, більшість виказувала свої погляди «приватно», і лише деякі робили це публічно, або брали участь у різних опозиційних формах (саміздат, несанкціоновані мітинги та демонстрації тощо).

В Україні в 1970–80-х рр. набрала ще дужчих обертів русифікація. Українську мову послідовно витісняли з науки (від 1973 р. діяла, зокрема, вимога писати дисертації російською мовою), освіти (від 1983 р. була відновлена практика царських часів — доплати вчителям за «обрусение края», тепер заробітна плата для викладачів російської мови та літератури мала бути на 15 відсотків вищою, ніж у решти), політичного та громадського життя, засобів масової інформації [2, с. 288–289].

Денаціоналізація населення, що включала русифікацію й асиміляцію, призвела до розмивання національного самоусвідомлення українців, панування нормативних уявлень про вищість російської мови та культури, й обумовила розбалансування професійної структури інтелігенції. Воно позначилося у тому, що царинами, де зосереджувалася національна інтелігенція, були мистецтво, література, гуманітарні науки, а природничо-наукова, сфера управління й адміністрації залишалися поза межами впливу національної інтелігенції, або асимілювали її [1, с. 180].

Принцип політизації й ідеологічної одновимірності домінував у визначенні морального змісту та соціального значення терміну «інтелігенція». Він позначився у широкому використанні у часи «застою» філософами, соціологами, істориками поняття

«радянська інтелігенція», чи близького до нього — «інтелігенція соціалістичного суспільства» (малося на увазі передусім радянське суспільство), тим самим підкреслювалася принципова відмінність інтелігенції СРСР від іншої, її винятковість. Саме у такому розумінні Ю. О. Курносов зазначав: «Питання про участь інтелігенції у комуністичному будівництві найтісніше пов'язане з визначенням самого поняття «радянська інтелігенція»... Інтелігенцію нашої країни відзначають висока ідейність, вірність народові, свідома готовність віддати всі свої знання і сили зміцненню могутності Вітчизни. Все це — наслідок повсякденної турботи Комуністичної партії про виховання радянської інтелігенції. Керівна роль партії в нашому житті є головною передумовою дальшого зростання вкладу інтелігенції у зміцнення розвинутого соціалістичного суспільства» [3, с. 5]. Ю. О. Курносов зауважив, що загальноприйнятого визначення, що таке радянська інтелігенція, ще не дано, і запропонував свою, класову трактовку, за якою радянська інтелігенція являє собою зростаючу міжкласову соціальну групу людей, що поповнюється з числа робітників і селян, виконує волю робітничого класу, створює матеріальні чи духовні цінності в інтересах усього суспільства, професійно займається переважно розумовою працею, що потребує високої кваліфікації і, як правило, вищої або середньої спеціальної освіти [3, с. 7]. Так само, як і інші радянські дослідники інтелігенції, — М. М. Руткевич, В. С. Семенов, П. П. Амелін, Ю. І. Ширяєв, Ю. О. Курносов схильний відносити до інтелігенції у прямому розумінні цього слова лише висококваліфікованих спеціалістів господарства та культури без тієї частини службовців (канцелярських, допоміжних та ін.), праця яких не вимагає високої кваліфікації. Втім це не завадило йому віднести до інтелігенції спеціалістів із середньою спеціальною освітою.

Представлений у радянській історіографії розподіл інтелігенції досить чітко визначає її професійні групи, однак радянські історики не виділяли військову та духовну інтелігенцію, що пояснюється специфікою розвитку та пануючими ідейно-політичними орієнтирами. Тим більше не йшла мова про диференціацію інтелігенції за її відносинами з владою.

За сталою радянською традицією Ю. О. Курносов поділяє інтелігенцію за участю у суспільному виробництві на дві ве-

ликі групи. Першу групу складає виробнича інтелігенція, яка працює у галузях матеріального виробництва та безпосередньо приймає участь у створенні матеріальних благ. Найбільш значні за кількістю професійні загони виробничої інтелігенції — інженерно-технічні працівники промисловості та спеціалісти сільського господарства.

Інша група зайнята у невиробничих галузях [3, с. 35–36]. «Найбільший загін інтелігенції, що працює у невиробничій сфері, становлять вчителі» [3, с. 46]. Аналогічна ситуація, як відомо, спостерігалася і наприкінці XIX, і в 20–30-ті роки XX ст. Інші значні за кількістю загони другої групи — лікарі та середній медичний персонал, які також безпосередньо не створюють матеріальні блага. Ю. О. Курносов виділяє науковців як найбільш кваліфіковану частину інтелігенції. Історик зауважує, що така група інтелігенції, як економісти, плановики та статистики, працювали і в матеріальному виробництві, і в невиробничій сфері [3, с. 45].

В. І. Астахова, аналізуючи внутрішню структуру соціалістичної інтелігенції, також говорить, що всередині цієї верстви міститься велика кількість професійних груп; більш значна, ніж у робочих і селян, і диференціація за життєвим рівнем, освітою, характером соціальних функцій і т. і. Розглядаючи інтелігенцію як поліструктурний елемент радянського суспільства, В. І. Астахова цілковито має рацію, коли зауважує, що всі структурування та групування інтелігенції у значній мірі відносні, межі їх вельми розмиті та нерідко переплітаються між собою. Взнявши як критерій диференціації функціональні обов'язки її окремих загонів, В. І. Астахова ділить інтелігенцію на три великі групи, при цьому порядок визначає відповідно їхньому чисельному співвідношенню. Першу групу представляє науково-технічна інтелігенція, яку складають інженери та техніки, зайняті у промисловості, сільському господарстві, будівництві, на транспорті та зв'язку; агрономи, зоотехніки, ветеринарні лікарі; управлінський апарат промислового та сільськогосподарського виробництва; робітники планування та обліку; діячі технічних і природничих наук* [4, с. 19–20]. Об'єднуючий для всіх вказаних функціональних

---

* Стиль і порядок подання професійних груп інтелігенції повністю відповідає наведеному у книзі.

груп показник — безпосередня участь у виробництві. Дослідниця зауважує, що ця група визначається доволі часто і як інженерно-технічна, і техніко-економічна, або просто технічна. Визначення «науково-технічна» представляється їй найбільш вдалою, оскільки воно відбиває процес розширення зв'язків науки з виробництвом. Із цих міркувань вона відносить до даної групи також багаточисельну групу вчених, робітників науково-дослідних інститутів і лабораторій, але зазначає, що серед дослідників немає повної єдності поглядів з цього питання, оскільки деякі автори об'єднують всіх робітників науки в одну групу та відносять їх до категорії наукової або науково-культурної інтелігенції.

Другу групу репрезентує науково-культурна інтелігенція, яку складають робітники освіти, охорони здоров'я, державного апарату і державних закладів, вчених і викладачів гуманітарних наук, робітників культурно-освітніх установ, торгівлі та побутового обслуговування. Ці представники інтелігенції формують розумове, моральне та фізичне обличчя радянської людини, а також безпосередньо обслуговують населення і регулюють взаємовідносини людей.

Третю групу представляє художня інтелігенція, яка створює духовні цінності. Вона включає працівників мистецтва, літератури та преси, зокрема, письменників, поетів, журналістів, працівників радіо і телебачення, композиторів, музикантів, акторів, художників, скульпторів, архітекторів, кінематографістів та ін. [4, с. 21–22].

Радянські дослідники розподіляють інтелігенцію на міську та сільську і виділяють всередині кожної різні підгрупи залежно від їхнього кваліфікаційного рівня: фахівці вищої кваліфікації, які мають вчені ступені та звання; високої кваліфікації, які мають вищу освіту; середньої кваліфікації (фахівці з середньою спеціальною освітою); рядової кваліфікації («практики»).

Інтелігенцію за радянських часів, по суті, представляли службовці. Справа у тому, що за «соціальним походженням» (так іменувалася графа у «Особистому листку по обліку кадрів») населення поділялося на робітників, колгоспників і службовців.

Розробка статистичних даних про кількісний склад інтелігенції за професійними групами не передбачалась планом

державних статистичних спостережень. У статистичних щорічниках Держкомстату УРСР, де фігурують основні показники економічного та соціального розвитку України, наведена загальна чисельність робітників і службовців. Так само і в інформації про кадри агропромислового комплексу кількість службовців, які працювали у радгоспах, на міжгосподарських та інших виробничих підприємствах, вказана разом із робітниками. В цьому відношенні має рацію Ю. О. Курносов, коли говорить, що наявні статистичні дані не дають можливості абсолютно точно визначити кількість представників інтелігенції, зайнятих у різних сферах господарської діяльності. Крім того, у статистичних щорічниках кількість робітників агрономічного, зоотехнічного, ветеринарного та інженерно-технічного персоналу вказується окремо від службовців, при тому що чисельність останніх є меншою. Так, за даними на 1980 р. середньорічна кількість працюючого в усіх галузях господарської діяльності в Україні агрономічного, зоотехнічного, ветеринарного та інженерно-технічного персоналу складала 71 тис. чол., у 1985 р. — 80 тис. чол.; службовців у 1980 р. — 40 тис. чол., у 1985 р. — 42 тис. чол., при тому що середньорічна кількість всіх робітників і службовців у 1980 р. складала 1565 тис. чол., у 1985 р. — 1563 тис. осіб [5, с. 186].

Вибіркові дані дозволяють представити інші більш-менш реальні цифри. При загальній кількості населення УРСР 51 млн чол. на кінець 1985 р. кількість наукових працівників, включаючи науково-педагогічні кадри вузів, становила 210,3 тис. чол. [5, с. 26]; учителів (включаючи керівників шкіл) — 428,6 тис. чол. [5, с. 322]; лікарів усіх спеціальностей — 210,6 тис. чол.; середнього медичного персоналу — 566,6 тис. чол. [5, с. 365].

Характерною особливістю соціального розвитку інтелігенції у зазначений період були значні темпи її кількісного зростання у порівнянні з іншими соціальними групами. Відповідно офіційним радянським дослідженням, особливо високі темпи зросту чисельності інтелігенції спостерігалися у 60–70-ті роки, коли «в країні розгорнулося будівництво розвинутого соціалістичного суспільства». В 1983 р. чисельність спеціалістів із вищою та середньою спеціальною освітою складала 31,6 млн чоловік (для порівняння: у 1941 р. цей показник складав 2,4 млн чол.). Чи-

сельність інженерно-технічних робітників зростає за ті ж роки з 619 тисяч до 14,1 млн чол., вчителів і бібліотечних працівників — з 336,8 тис. до 6,1 млн, лікарів — з 155 тис. до 1,1 млн [6, с. 109–110]. Особливо швидко зростає інженерно-технічна та наукова інтелігенція.

Переважає у порівнянні з іншими соціальними групами були темпи кількісного зростання інтелігенції УРСР. Упродовж 1960–1985 рр. чисельність спеціалістів із вищою та середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві України, збільшилася з 1661 до 6285 тис. осіб, або в 3,8 рази [7, с. 186–187]*. Як наслідок, у 1977 р. в УРСР інтелігенція у кількісному відношенні зрівнялася з колгоспним селянством, чисельність якого постійно зменшувалася, а в 1985 р. уже перевищила його на 40 %. У тому ж році чисельність інтелігенції складала 43,5 % кількості робітників республіки. У 1984 р. інтелігенція за питомою вагою у населенні УРСР складала 12,2 %, що втричі перевищувало 4 % у 1960 р.

Поповнення радянської інтелігенції формувалося у системі вищої та середньої спеціальної освіти. За період з початку 1960-х до середини 1980-х років контингент учнівської молоді республіки збільшився більш ніж удвічі і склав у 1985 р. 1662 тис. осіб [8]. Розвиток системи вищої та середньої спеціальної освіти характеризують дані, наведені у таблиці [5, с. 327]:

Навчальний рік	Кількість вузів в Україні	В них студентів (тис.) на початок навчального року	Кількість середніх спеціальних навчальних закладів	В них учнів (тис.)
1960/61	135	417,7	595	398,2
1970/71	138	806,6	760	797,9
1980/81	147	880,4	727	803,1
1985/86	146	853,1	731	808,9

Загальну кількість жінок у складі студентів та учнів середніх спеціальних учбових закладів по галузевих групах учбових закладів подають дані у таблиці (на початок навчального року, в процентах) [5, с. 332]:

* Тут і далі підраховано на основі даних статистичних щорічників: Народное хозяйство Украинской ССР в 1970 и 1984 гг.; Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М., 1984.

	Вищі учбові заклади				Середні спеціальні учбові заклади			
	1960/61	1970/71	1980/81	1985/86	1960/61	1970/71	1980/81	1985/86
Всього	41,7	47,4	52,2	56,7	43,2	51,7	56,0	58,2
в тому числі по учбових закладах:								
промисловості та будівництва;	27,9	38,9	44,7	48,7	31,6	41,8	46,7	48,3
транспорту та зв'язку;	19,4	24,6	29,9	32,1	18,9	23,7	29,1	31,1
сільського господарства;	28,5	32,4	35,8	39,9	41,8	36,2	35,7	36,3
економіки та права; охорони здоров'я, фізичної культури та спорту;	50,3	65,9	73,2	74,1	72,2	85,6	87,4	86,4
освіти;	50,3	48,5	51,8	58,4	78,2	80,8	80,5	82,5
мистецтва та кінематографії	64,7	66,6	69,5	74,8	73,4	80,5	85,4	88,0
	41,8	47,4	53,8	61,1	46,3	59,1	64,5	62,1

З наведених даних виходить, що загалом у зазначений період спостерігалася тенденція кількісного зростання жінок серед майбутніх спеціалістів; жінки традиційно займали чисельну більшість у галузі освіти та медицини; майже на 20 % зросла кількість жінок серед студентів спеціальностей: економіка та право, мистецтво та кінематографія.

Про швидке зростання кількості інженерів свідчить значне збільшення випуску вузами спеціалістів інженерного профілю — з 23,9 тис. осіб у 1960 р. до 70,5 тис. чол. у 1985 р. З них більше всього випускалося спеціалістів у галузі машинобудування та приладобудування (їхня кількість збільшилася з 6 тис. чол. у 1960 р. до 16,5 тис. чол. у 1985 р.), будівництва (з 4,4 тис. осіб до 11,2, відповідно) й електронної техніки, електроприладобудування та автоматики (кількісні показники цієї інженерної спеціальності найбільш різючі — кількість спеціалістів тут збільшилася більше ніж у сім разів — з 1,4 тис. чол. до 10,7 тис. чол. [5, с. 339].

Як і за попередніх часів, зберігався, та ще й активно впроваджувався політичний курс на створення нової, «робітничо-

селянської інтелігенції», який реалізувався у підготовці кадрів інтелігенції за рахунок представників робітничого класу та колгоспного селянства. З цією метою для робітничої та колгоспної молоді створювалися пільгові умови при вступі у вузи, при вузах наприкінці 1960-х років були створені підготовчі відділення, організовувалися довгострокові та короткотермінові підготовчі курси для працюючої молоді, відбувався прискорений розвиток вечірньої та заочної освіти.

На негативні наслідки дії класового принципу формування інтелігенції вже вказували Л. І. Ткачова, Г. В. Касьянов. Вони, зокрема, зазначали, що швидке кількісне зростання інтелігенції за рахунок інших соціальних верств не сприяло збереженню культурних традицій інтелектуальної верстви та негативно позначилося на якісних характеристиках інтелігенції (загально-культурному, кваліфікаційно-професійному рівні) [9]. Ю. О. Курносів, говорячи про невідповідність рівня теоретичних і професійних знань частини випускників вузів і технікумів потребам науки та виробництва, навіть запропонував ввести дипломи кількох категорій для впровадження диференційного підходу при відборі спеціалістів [3, с. 182].

Значний зріст інтелігенції (на кінець 80-х рр. нараховувалося 37 млн фахівців, з них 16 млн — із вищою освітою) призвів до того, що при значно більш низькому соціокультурному та технічному рівні у порівнянні з розвинутими європейськими країнами СРСР займав перше місце в світі за кількістю лікарів, інженерів, наукових робітників і т. і. не тільки в абсолютному переліченні, а й на душу населення, одночасно утримуючи першість за мізерністю їхньої оплати — як за абсолютними показниками, так і відносно середньої заробітної платні в країні [6, с. 110].

Вкрай болісно сприймалися інтелігенцією або ж, принаймні, її переважною частиною штучно занижений суспільний статус, зневажлива оцінка розумової праці як непродуктивної, її свідомо занижена оплата, дискримінація при розподілі суспільних фондів і т. ін.

Не так очевидно, як на перших етапах становлення системи, але, тим не менш, досить визначена антиінтелігентська спрямованість загального курсу зберігалась. Інтелігенцію, яка сприймалася як джерело потенційної нестабільності та непередбаче-

ності, старалися тримати під невсипущим контролем. Це не могло не викликати зворотної реакції. Разом із тим ускладнена внутрішня структура інтелігенції не могла не породити розкиду інтересів і на його основі — диференціації її суспільних, а потім і політичних позицій [10, с. 70].

Верхівку інтелігенції складали компартійні ідеологи, партноменклатура вищого рівня, апаратники радянської, партійної влади та влади безпеки, які займали важливі посади у системі прийняття політичних рішень та являли собою політичну еліту республіки. До еліти відносилися і популярні серед населення передовики виробництва, відомі діячі культури, науки, освіти, які свідомо або вимушено підтримували та прославляли владу, політико-ідеологічний офіціоз, виконували соціальне замовлення влади, забезпечуючи їй суспільну підтримку. У співробітництві з ними влада була особливо зацікавлена, тому забезпечувала їм гідний рівень життя, високий соціальний статус, привілеї, залучаючи до адміністративно-бюрократичних структур. Поряд із представниками інтелігенції, які на пряму пов'язали себе із владою, чимало вчених було залучено до політики як наукових консультантів, експертів, радників.

Багаточисельну, дуже впливову соціально-професійну групу радянської інтелігенції становили партійні робітники, або управлінська інтелігенція, яка стала частиною бюрократичного апарату і брала участь у здійсненні державної влади. Її політичну свідомість не можна розглядати окремо від особливостей політичної влади. Партійні робітники фактично злилися з владою й уособлювали її. Характерними якостями, якими відзначалися партійні робітники, були: політичний та моральний конформізм, ідейність у дусі панівних ідеологічних установок, відданість партії, максималізм і нетерпимість до інших політичних і духовних цінностей.

Творча, або художня інтелігенція у більшій мірі, наприклад, ніж науково-технічна, була зрощена з партдержапаратом, представляла його «розум, честь і совість», оскільки саме через творчу інтелігенцію агітаційно-пропагандистські структури впливали на масову свідомість, авторитетом популярних кіно- і театральних діячів, літераторів, художників, музикантів заслунялися від громадської критики і багато в чому завдяки їм забезпечували всенародне схвалення політики партії. Тому саме

творчій інтелігенції було присвоєно «почесне» звання «приводного паса», «вірних підручних партії», «надійних автоматників», «розвідників» та ін. До неї примикала багатотисячна армія ідеологічних робітників усіх рівнів — пропагандистів, лекторів, викладачів вузів, суспільствознавців у школах, інструкторів парткомів, редакторів видавництв, працівників ЗМІ, кураторів та оргсекретарів творчих спілок та ін. [11, с. 315].

Радикально налаштована, національно-свідома інтелігенція, на відміну від інтелігенції ангажованої, принесла в жертву справі, ідеї, переконаності матеріальне благополуччя, а деякі яскраві особистості, дисиденти — і власне життя. Незадовільних політикою влади, тих, хто не бажав підкорятися, відстоював право на власну думку, намагався вийти за рамки партійно-політичного канону, критикував національну політику у СРСР, засуджували на партійно-громадських зборах, виключали з творчих спілок, переслідували репресивно-контрольні структури. Мистецька діяльність поза контролем творчих спілок не визнавалася як такою, і всі, хто нею займався, були зобов'язані отримувати професію, аби уникнути арешту за Законом про дармоїдів. КДБ погрожував цим законом, здійснюючи психологічний тиск на письменників і художників, які були виключені зі спілок. Радикально налаштовані викладачі гуманітарних дисциплін, журналісти, юристи, письменники, поети, інженери працювали прибиральниками, ліфтерами, кур'єрами, охоронниками, кочегарами, черговими пожежниками, санітарами, залізничниками, провідниками, страховими агентами, рятівниками на водах і т. ін.

Формування радянського інтелігента проходило через фільтри багатоступінчастої соціалізації. Так, формування комуністичної свідомості розпочиналося у дитячому садку, продовжувалося у перших класах «жовтенят», піонерських загонах, комсомольських таборах, нарешті, в партії, в її середніх і вищих ланках цикл соціалізації завершувався [11, с. 314]. Всі представники інтелігенції вирости та розвинулись на державному дереві; виступаючи навіть з опозиційних позицій, вони все одно були орієнтовані на державну владу, на марксистсько-ленінську ідеологію.

Суспільно-політична ситуація, що склалася, «впровадила в середовище інтелігентів психологію угодовського послуху, без-

мовного чиношанування. Авторитет знання й таланту виявився підкореним авторитетові посади. Начальникам, керівникам усіх рангів потрібні були слухняні, ретельні спеціалісти, готові обґрунтувати будь-яке їхнє рішення... одні талановиті люди виявлялися непотрібними країні, потрапили до числа дисидентів, інші — пристосувалися до обставин, треті — стали писати художні твори й наукові праці в «шухляду», знімати фільми «на полицю» в надії на краще майбутнє... в таких інтелектуально насичених сферах, як освіта, мистецтво, охорона здоров'я, інженерна, управлінська діяльність... роками й десятиліттями складалася й панувала диктатура посередності» [12, с. 314–315]. Етика розчинилася у солідарності державно-партійного обов'язку, що не піддавався критиці, корпоративність і колективна мораль приводили до загального панування єдиної «правильної» думки та сили більшості, породжували нетерпимість до інакомислення.

Незважаючи на несприятливі суспільно-політичні обставини, і в 60-ті, і у 80-ті роки тривав напружений, хоч і не завжди очевидний, пошук нових шляхів розвитку освіти, науки, національного мистецтва. Значних успіхів досягли вчені у розробці теорії ланцюгових реакцій, теорії світла та радіохвиль, відкритті лазерів, більшості трансуранових хімічних елементів, розробці вчення про фітонциди тощо. Всупереч ідеологічно навантаженим канонам соцреалізму у 1960-ті роки в українському живописі розвивався «український авангард» (Л. Медвідь, І. Марчук, І. Остафійчук, В. Басанець та ін.) і своєрідний «андеграунд», зорієнтований на суто естетичне світосприймання (Г. Григор'єва, Я. Левич, О. Агафонов), 1970–80-ті роки позначилися формуванням низки потужних неконформістських напрямів у живописі по всій Україні: В. Федько, А. Лимарев, В. Басанець, В. Цюпко [2, с. 290, 291].

Підсумовуючи все сказане, відзначимо, що часи «розвинутого соціалізму» позначилися зниженням загального «рейтингу інтелігентності» у науці, мистецтві, суспільстві, втратою багатьох морально-етичних норм і традицій, деіндивідуалізацією особистості. Всупереч усім несприятливим суспільно-політичним обставинам, інтелігенція опановувала науку, культуру, в суцільній атмосфері соціального та культурного конформізму не втратила здатності плекати в собі істину, національні почуття.

Джерела та література

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.
2. Дзюба І. М. Україна у пошуках нової ідентичності: Ст., виступи, інтерв'ю, памфлети. — К.: Україна, 2006. — 848 с.
3. Курносів Ю. О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959–1970) / АН УРСР, Ін-т історії. — К.: Наукова думка, 1975. — 208 с.
4. Астахова В. И. К вопросу об изучении внутренней структуры социалистической интеллигенции // Методические проблемы социологических исследований интеллигенции / АН СССР, Ин-т социол. исслед., Советская социол. ассоциация. — М., 1987. — С. 19–28.
5. Народне господарство Української РСР у 1986 році: Ювілейний статистичний щорічник Держкомстату УРСР. — К.: Техніка, 1987. — 455 с.
6. Развитие социальной структуры общества в СССР: Актуальные проблемы социологических исследований // АН СССР; Отв. ред. В. Н. Иванов. — М., 1985.
7. Лихолат А. В., Маковейчук И. М., Курносів Ю. А. и др. Развитие социально-классовой структуры населения Украинской ССР в 60–80-е годы / АН УССР, Ин-т истории. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 186–187.
8. Экономика республики: цифры роста // Правда Украины. — 1986. — 29 января.
9. Ткачова Л. І. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму / АН УРСР. Ін-т історії. — К.: Наукова думка, 1985. — 192 с.; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К.; Едмонтон, 1992. — 176 с.; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. — К., 1994.
10. Галкин А. Место перестройки в истории России // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. — С. 66–87.
11. Дмитриевский В. Н. Художественная интеллигенция и власть: роли, маски, репутации // Русская интеллигенция. История и судьба. — М.: Наука, 1999. — С. 298–325.
12. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. — К.: Генеза, 2003. — 696 с.

Анотації

Шановская Е. А. Социальный облик интеллигенции периода «развитого социализма».

В статье прослеживаются количественные и качественные изменения в составе интеллигенции в 1965–1985 гг., раскрыты источники ее пополнения, показано место интеллигенции в социальной структуре общества. Отражены изменения в мировоззрении, морально-этических взглядах, которые происходили в среде интеллигенции в условиях партийного диктата.

Shanovskaya E. A. Social image of intelligentsia during the period of “developed socialism”.

The article is devoted to the analysis of quantitative and qualitative changes in the membership of intelligentsia in 1965–1985. Sources of its replenishment are disclosed. Position of intelligentsia in the structure of society is shown. Changes in the world outlook as well as in mental and ethical views which affected intelligentsia under conditions of party diktat are highlighted.

О. П. Шипотілова

СТВОРЕННЯ ОСЕРЕДКУ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ (1989–1996 рр.)

Розпад однієї з найбільших імперій світу — СРСР — привів не лише до появи нових незалежних держав, а й започаткував виникнення політичних партій, які стали ланкою зв'язку громадян зі владою, дали можливість широким верствам населення впливати на політику в державі. В цей час в Україні з'явилась сила, здатна переконати і повести суспільство до своєї державності — це був Народний Рух України.

Однією із структур Народного Руху України є Миколаївська обласна партійна організація. Вивчення досвіду її роботи стане набутком у роботі не тільки рухівських активістів та дослідників, а й тих, хто небайдужий за долю власної країни, готовий долучитись до роботи в партійних організаціях, щоб зробити свою країну національно-демократичною, орієнтованою на розвиток громадського суспільства [1].

Сучасні наукові дослідження рухівської проблематики спираються на праці, безпосередньо присвячені історії та діяльності НРУ. Серед яких можемо назвати роботи О. Гаряня,